

Enklaars antropologische visie op Nederlands identiteit

Pieter Stokvis

In het kader van mijn lezing over 'Cultuurverschillen, levensstijlen en Nederlands identiteit in historisch perspectief' wil ik graag de aandacht vestigen op een opmerkelijk boek van een antropoloog die van zichzelf zegt dat hij een landgoed beheert en trainingen geeft op het gebied van interculturele communicatie. Arnold Enklaars boek Nederland, tussen nut en naastenliefde. Op zoek naar onze cultuur (Schiedam 2007) is naar mijn mening de beste recente studie over Nederlands identiteit, die bovendien in bevattelijke taal is geschreven.

Cultuur en cultuurverschillen

Hoewel Enklaar niet dezelfde cultuurdimensies hanteert als Geert Hofstede in zijn wereldberoemde boek *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen* (Amsterdam 1993), sluit zijn benadering wel aan bij die van Hofstede. Interessant is dat Enklaar zich speciaal bezig houdt met de Nederlandse cultuur en dat hij bovendien aandacht besteedt aan de historische wortels van deze cultuur.

Arnold Enklaar stelt in het kielzog van Geert Hofstede dat cultuur gestuurd wordt door diepliggende waarden, morele grondbeginselen of algemene principes die vertaald moeten worden in concrete normen of gedragsregels. Een cultuur kan dan beschouwd worden als een waardesysteem dat te herkennen is aan een specifieke culturele logica. Deze logica of stijl is een patroon van denken en handelen volgens regels die stoelen op sociaal diep verankerde waarden die binnen een gemeenschap gedeeld en doorgegeven worden. Deze waarden sturen het denken en doen, hetgeen verwoord wordt in relatief duurzame morele en maatschappelijke geboden en verboden.

Het Nederlandse waardestelsel

Het Nederlandse waardestelsel is volgens Enklaar te herleiden tot een viertal christelijke waarden, een vijftal burgerlijke (Weberiaanse) waarden en een drietal specifiek Nederlandse waarden. De christelijke waarden in godsdienstige en gesecculariseerde vorm zijn: 1) heilsgerichtheid en streven om de wereld te verbeteren op grond van onderscheid tussen goed en kwaad; 2) besef van eigen zondigheid en schuld of persoonlijke verantwoordelijkheid; 3) naastenliefde en de gouden regel om anderen te behandelen zoals je zelf behandeld zou willen worden; en 4) de behoefte om de waarheid te vinden en de waarheid te spreken of eerlijk te zijn. Tot de burgerlijke (Weberiaanse) waarden rekt Enklaar: 5) arbeidzaamheid, 6) zin voor orde en netheid, 7) denken in termen van nut, 8) betrouwbaarheid en 9) matigheid en zelfbeheersing. Kenmerkend voor de Nederlandse cultuur zijn tenslotte volgens hem: 10) streven naar overeenstemming (consensus), 11) nadruk op gelijkheid en gewoon doen en 12) zelfbeschikking en mondigheid. Als consequentie van heilsgerichtheid noemt hij de neiging om geïnspireerd door een visie of visioen alles op de schop te nemen in plaats van geleidelijk, stukje bij beetje verbeteringen door te voeren. Het belang van eerlijkheid en gelijkheid blijkt uit het feit dat gezagsverhoudingen geen reden vormen om de waarheid te verhullen, tenzij naar het inkomen gevraagd wordt waaruit immers ongelijkheid zou kunnen blijken. Om de idee van gelijkheid geen geweld aan te doen worden opdrachten niet als bevelen, maar als verzoeken ingekleed en worden informele omgangsvormen en aanspreektitels gebruikt. Nederlands euthanasiepraktijk is een uitvloeisel van of extreme toepassing van het beginsel van individuele zelfbeschikking door mondige mensen.

Buitenlanders oordelen over de Nederlandse cultuur vanuit hun eigen culturele logica en herkennen en waarderen gedeelde christelijke en burgerlijke waarden eerder dan specifiek Nederlandse. Zo hebben Franse waarnemers die groot gebracht zijn met het aristocratische eerbegrip, weinig waardering voor de Nederlands neiging om altijd naar overeenstemming te zoeken en maatschappelijke spelers als gelijken te beschouwen. In Duitsland en Zweden kent men minder belang toe aan zelfbeschikking en vindt men de Nederlandse euthanasiepraktijk en het prostitutiebeleid dan ook verwerpelijk.

In Enklaars optiek is de cultuurverandering tussen 1960 en 1980 die hij als "de grote ontvoogding" betiteld, geen breuk met oude waarden, maar juist een nieuwe invulling van gelijkheid en zelfbeschikking als centrale Nederlandse waarden.

Niet de waarden zijn dus verschoven, maar de normen zijn bijgesteld. Daarom is het de vraag of er wel gesproken kan worden van een verschuiving van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding. Die bevelen kwamen voort uit paternalistische gezagsverhoudingen die als zodanig wel op overeenstemming gericht waren.

Met de relatieve economische nivellering zijn paternalistische verhoudingen vervaagd zodat de waarden zelfbeschikking en gelijkheid nog meer accent kregen. Volgens Enklaar had de ontvoogding betrekking op het afschudden van Victoriaanse normen van hiërarchie en preutsheid die de Nederlandse kernwaarden tijdelijk verdoezeld hadden.

Oorsprong van de Nederlandse waarden

De oorsprong van de kernwaarden situeert Enklaar in de laat-middeleeuwse stadscultuur van zelfbesturende steden. Alleen Zwitsers delen dezelfde drie kernwaarden. Scandinavische landen waar de plattelandscultuur van boerengemeenschappen de toon heeft gezet, delen wel het streven naar overeenstemming en gelijkheid, maar hechten minder waarde aan zelfbeschikking. Zweden schikken zich naar gemeenschapsrichtlijnen en komen niet graag voor hun individuele mening uit. Zij stellen weliswaar prijs op onafhankelijkheid van de gemeenschap, maar niet op vormen van zelfbeschikking in de gemeenschap die strijdig zouden kunnen zijn met gemeenschapsrichtlijnen. In Zweden verwacht men deze richtlijnen van de positief geïmponeerde centrale overheid, in Nederland en Zwitserland vertrouwt men in eerste instantie op zelfregulatie. Dat waren eigenerfde boeren en stedelingen in deze landen immers van oudsher gewend.

De oorsprong van het streven naar overeenstemming is gelegen in beraadslagingen van buurtschappen en steden. Collegiale besturen namen daar collectieve besluiten waarvoor zij het breedst mogelijke draagvlak meenden of beweerden te hebben. De waardering voor gelijkheid vindt zijn oorsprong in de door bedelorden en broeders van het gemene leven gepredikte nederigheid (*humilitas*). Deze deugd werd ook door reformatorische schrijvers aan leken voorgehouden.

Normen en integratieproblemen

Het huidige maatschappelijke debat gaat volgens Enklaar vooral over normen en niet over dieperliggende waarden die tegelijkertijd de troeven en de valkuilen van een nationale cultuur zijn. Zo frustreert vasthouden aan gelijkheid de nodige differentiatie in het onderwijs om talenten tot ontplooiing te laten komen en belemmert vasthouden aan overeenstemming een slagvaardige besluitvorming. Dat werkt plotselinge koerswijzigingen in de hand, van betutteling naar ontvoogding en van overheidsinmenging naar privatisering. Het principe van zelfbeschikking leidt tot eindeloos gedogen, verloederd van de openbare ruimte en (te) vergaande tolerantie ten aanzien van afwijkend gedrag. Integratieproblemen zijn vooral het gevolg van botsende waarden. Met enige overdrijving kan gezegd worden dat men in de mediterrane wereld werkt om te leven en in Nederland leeft om te werken. Ernstiger is dat mediterrane opvattingen over hiërarchie en gezag en eer en schande niet stroken met Nederlandse noties van gelijkheid, overeenstemming en zelfbeschikking, en schuld, persoonlijke verantwoordelijkheid en vergeving. Tolerantie is alleen mogelijk op basis van gedeelde waarden die onderwezen en bevorderd worden door gemeenschappelijke instituties.

Feminiene waarden kenmerkend voor Nederland

Enklaars suggestie en Hofstede's vermoeden dat de oorsprong van de Nederlandse kernwaarden c.q. 'feminiene' waarden hun oorsprong vinden in de stadscultuur van landen rond de Noordzee wordt door een recente publicatie ondersteund.

In hun essay *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006) stellen Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden dat in steden in landen rond de Noordzee in de late middeleeuwen een modern huwelijkspatroon in zwang kwam, gebaseerd op onderlinge affectie en instemming van beide partners. In feite is hun betoog een feministische variant op de elegante studie van E.L. Jones, *The European miracle: environments, economies, and geopolitics in the history of Europe and Asia* (Cambridge 1982).

Het door Hajnal voor het eerst (1965) in kaart gebrachte 'West-Europese' huwelijkspatroon wordt gekenmerkt door laat huwen bij voldoende inkomsten om een eigen huishouden te kunnen voeren en een aanzienlijk overschot van ongehuwden. Dankzij dit patroon konden vrouwen erven en weduwen hertrouwen. Gestimuleerd door de schaarste op de arbeidsmarkt na de Zwarte Dood rond 1350 droegen vrouwen als loonarbeidsters of bedrijfsleidsters het hare bij aan de ontplooiing van het handelskapitalisme en – zo voeg ik daaraan toe – aan de verspreiding van feminiene waarden of een feminiene, zachte interpretatie van traditionele christelijke waarden die volgens Enklaar en Hofstede nog steeds kenmerkend is voor Nederland.

Zie: <http://www.arnoldenklaar.nl/index.htm> (afb. 1)

1. De website van Arnold Enklaar, ontwikkeld door de Stijlerij om "de publicatie van zijn boek *Nederland, tussen Nut en Naastenliefde* kracht bij te zetten".